

Innledning: Religiøst medborgerskap

Inger Marie Lid og Anna Rebecca Solevåg

VID vitenskapelige høyskole

Abstract: The introductory chapter gives an introduction to various aspects of religious citizenship. Drawing on an understanding of citizenship based on human rights, we present the UN documents and conventions that promote rights for persons with disabilities. We also present the most basic models of disability theorized within Disability Studies. Turning to the religious aspects of citizenship, we discuss important contributions from disability theology such as diversity as a gift given by God in creation, and images of God as a vulnerable, even disabled God through Christ's incarnation. The World Council of Churches has contributed to a rights-based theological understanding of disability through the documents *A Church of All and for All* and *The Gift of Being*. These documents are introduced. The chapter also discusses diaconal perspectives on disability. We argue that the former diaconal practice of segregation, and the distinction between 'able-bodied' helper and disabled recipients of *diakonia* is gradually being replaced. Instead we see the emergence of a disability *diakonia* where vulnerability is reconfigured as something that affects all of humanity, and where communities of mutual support and generosity become the norm. Finally we discuss the ethical aspects of religious citizenship, arguing that the various professions involved in securing religious citizenship for all (e.g. health workers, social workers, ministers, deacons and religious educators), need to reflect on their professional praxis in order to have a human rights based approach that secures equality.

Keywords: religious citizenship, CRPD, models of disability, World Council of Churches, disability theology, diakonia, professional praxis

Innledning

Denne antologien tar som utgangspunkt at funksjonsnedsettelse og funksjonshemming er meningsfulle menneskelige erfaringer som det er viktig å tenke kritisk gjennom også i en norsk kontekst. Medborgerskap – det at alle borgere skal ha like vilkår og muligheter for deltakelse i et samfunn – er relevant også for religion, teologi og diakoni. Religiøst medborgerskap

Sitering av denne artikkelen: Lid, I. M. & Solevåg, A. R. (2020). Innledning: Religiøst medborgerskap. I I. M. Lid & A. R. Solevåg (Red.), *Religiøst medborgerskap: Funksjonshemming, likeverd og menneskesyn* (s. 7–27). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.100.cho>
Lisens: CC BY-NC-ND 4.0.

innbefatter blant annet muligheter til å kunne velge religiøs deltakelse og være religiøst aktiv, for eksempel gjennom tilknytning og sosial deltakelse, yrkesutøvelse og frivillig aktivitet.

Siden 2014 har VID vitenskapelige høyskole hatt søkelys på tverrfaglig utvikling av feltet funksjonshemming og religion, blant annet gjennom å etablere et nettverk for teologi og funksjonshemming som arrangerer årlige seminarer med bidrag fra både forskning og praksis. Som et resultat av denne faglige og strategiske satsingen kommer de fleste kapitlene i denne antologien fra forskere ved VID vitenskapelige høyskole. Artikkelforfatterne representerer ulike fagtradisjoner, som teologi, diakoni, vernepleie, religions sosiologi, litteraturvitenskap og statsvitenskap. I tillegg har antologien kapitler skrevet av forfattere fra Universitetet i Agder, MF vitenskapelig høyskole, Dronning Mauds Minne Høyskole og Universitetet i Oslo. Bidragene belyser sammenhenger mellom menneskesyn, etikk, deltakelse og rettigheter.

Temaet er relevant for både forskning, undervisning og praksis. Målgrupper for antologien er derfor studenter, forskere og ansatte som arbeider i helse- og velferd og i religiøse, kirkelige eller diakonale kontekster. Vi tenker at den faglige samtalen om religiøst medborgerskap ikke bare må gå på tvers av de ulike fagdisiplinene, men også minske gapet mellom academia og praksisfeltet.

Menneskerettigheter og medborgerskap

Bokens ulike kapitler fortolker variasjoner i funksjonsevne og funksjonshemming i lys av et menneskerettsperspektiv. Menneskerettighetsperspektivet handler om at den enkelte skal kunne delta på like vilkår som borger i et samfunn. Dette kan også kalles «å være medborger» og «å praktisere medborgerskap». Det å kunne ha likeverdige muligheter til å delta som borger på ulike samfunnsarenaer er relatert til de sosiale, samfunnsmessige og relasjonelle aspektene ved variasjoner i funksjonsevne. Medborgerskap handler derfor om å være og kunne bidra som en borger i et samfunn. Det er med andre ord en praktisk handlingsorientert dimensjon ved medborgerskapet (Isin & Nielsen, 2008).

I denne boken er vi særlig opptatt av å skape bevissthet om *religiøst* medborgerskap og dermed av muligheten til å ha et trosliv og kunne delta i trosopplæring og religiøse fellesskap. Det å kunne være et religiøst subjekt og delta i religiøse fellesskap har å gjøre med tilrettelegging for deltakelse, både på konkret nivå og på et overordnet politisk nivå. På dette området er det, som vi skal se i bokens kapitler, noen ganger et gap mellom de intensjoner og handlingsplaner som finnes, og det som foregår i praksis.

FN har i lang tid behandlet variasjoner i funksjonsevne og funksjonshemming som et menneskerettighetstema. 1981 var FNs år for funksjonshemmede. Dette året ble etterfulgt av FNs tiår for funksjonshemmede. FNs standardregler for like muligheter for mennesker med funksjonshemming har religiøs deltakelse med i regel nummer 12 (Sosial- og helsedepartementet, 2001). Standardreglene er blitt brukt i Norge for å utforme et grunnlag for en inkluderende praksis. Imidlertid står disse standardreglene svakere politisk enn en konvensjon. I 2008 trådte FNs *Konvensjon om rettighetene til personer med nedsatt funksjonsevne* (CRPD) i kraft (Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet, 2013). I 2020 har 177 land ratifisert konvensjonen. Norge signerte konvensjonen i 2007 og ratifiserte den i 2013. Gjennom ratifikasjonen er Norge part til konvensjonen og forpliktet på å følge de regler og retningslinjer konvensjonen gir. I denne antologien vil vi bruke den engelske forkortelsen CRPD eller omtale den som «(FN-)konvensjonen».

Religiøs deltakelse er ikke nevnt i konvensjonen, men innbefattes i FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter. Artikkel 18 i denne konvensjonen fastslår retten til religionsfrihet (Justis- og beredskapsdepartementet, 2014). Retten til religiøs deltakelse dekkes også implisitt av artikler i CRPD. Artikkel 24, som handler om opplæring, og artikkel 30, som handler om kultur og fritid, er begge relevante for å sikre det vi omtaler som religiøst medborgerskap. Trosopplæring er for eksempel en form for opplæring, og religiøse deltakelse faller inn under kultur- og fritidsaktiviteter. CRPD er også relevant for kirkelige og andre religiøse fellesskap som aktører i offentligheten.

De statene som har ratifisert konvensjonen, plikter å sikre at personer med funksjonsnedsettelse har samme muligheter som alle landets

borgere. Likeverd, likestilling og tilgjengelighet er gjennomgående temaer. FN-konvensjonen gir ikke nye rettigheter, men slår fast at de menneskerettighetene som gjelder, også gjelder for personer med funksjonsnedsettelse. Likeverdig tilgjengelighet er konvensjonens nøkkelbegrep. Det er for eksempel ikke tilstrekkelig å ha rett til skolegang, en har også rett til å komme til, og til å kunne bruke skolen, både som elev, som lærer og som foresatt. Tilgjengelighet blir dermed en forutsetning for at den enkelte skal kunne benytte seg av sine rettigheter (Lid, 2020; Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet, 2013, art. 3 og 9). Konvensjonen er et omfattende dokument som berører alle viktige samfunnsarenaer som utdanning, kultur, arbeid, helse, familie og lokalsamfunn. Den er en milepæl for anerkjennelsen av funksjonshemming som et menneskerettslig tema.

CRPD setter diskriminering på grunnlag av funksjonsevne tydelig inn i et menneskerettighetsperspektiv og klargjør at funksjonshemming handler om menneskerettigheter. Konvensjonens formål er å fremme respekten for personer med funksjonsnedsettelse og å fremme likeverd i praksis. Ifølge konvensjonen oppstår funksjonshemming i konkrete situasjoner i samspill mellom menneske og miljø. Funksjonsnedsettelse tilhører det menneskelig mangfold og omfatter fysiske, mentale, intellektuelle og sansemessige forhold. Konvensjonen fremmer dermed et anerkjennende syn på variasjoner i funksjonsevne som del av menneskelig mangfold, og den etablerer en internasjonal diskurs som anerkjenner funksjonsevne som diskrimineringsgrunnlag på linje med for eksempel kjønn, kultur, etnisitet og seksuell orientering (Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet, 2013; Bickenbach, 2012; Lid, 2014). Denne forståelsen vil også prege bokens kapitler.

Tverrfaglig funksjonshemmingsforskning

Det er flere måter å forstå funksjonshemming på, og vi vil her gi en kortfattet redegjørelse for de viktigste teoretiske forståelsesmodellene. Variasjoner i funksjonsevne og funksjonsnedsettelse settes ofte i forbindelse med sykdom. Dette stemmer i noen sammenhenger; en person kan få en sykdomsdiagnose som fører til funksjonsnedsettelse – og til

funksjonshemming – i en konkret sammenheng. Funksjonshemming og kronisk sykdom er derfor et aspekt ved funksjonsevnevariasjoner, men begrepene tilhører ulike faglige tradisjoner (Thomas, 2007). Man trenger ikke å være syk for å ha en funksjonsnedsettelse eller for å bruke et hjelpemiddel, som for eksempel rullestol, og man er heller ikke nødvendigvis syk dersom man har en kronisk sykdomsdiagnose, som for eksempel multippel sklerose. Et «sykdomsblikk» på funksjonshemming er et perspektiv som retter søkelyset mer mot den personlige og individuelle situasjonen enn på samfunnsperspektivet.

Sentralt for det tverrfaglige feltet «disability studies», altså funksjonshemmingsforskning, er det man kan kalle en «vending mot omgivelsene». Et funksjonshemmingsperspektiv retter søkelyset mot sosiale og relasjonelle aspekter og har oppmerksomheten på samfunnsnivået, altså på det politiske og på diskriminering. Dette innebærer en kritikk av sykdomsblikket – eller *den medisinske modellen* – der man tenker på funksjonshemming som et «problem» som ligger hos den enkelte, og der søkelyset er på diagnose og behandling (Shakespeare, 2014, s. 15).

Tverrfaglig funksjonshemmingsforskning vender blikket mot samfunnet og spør hvordan samfunnet kan legge til rette for et mangfold av kroppar gjennom å fjerne sosiale, kulturelle og fysiske barrierer og ved å gjøre offentlige rom tilgjengelige for alle. Hvordan kan vi bli kvitt ekskluderende og diskriminerende praksiser som hindrer personer med funksjonsnedsettelse i å ta utdanning, få jobb eller delta i samfunnslivet på andre måter? Vendingen mot omgivelsene kan vektlegge ulike aspekter. I britisk tradisjon oppsto det som kalles for *den sosiale modellen* (Shakespeare, 2014, s. 19–22). I denne modellen forstås funksjonshemming som noe samfunnet påfører enkeltpersoner gjennom utilgjengelige bygg og offentlige rom og gjennom segregerende praksiser, som spesialskoler og institusjoner. Søkelyset har i forskningen vært rettet mot de sosiale, økonomiske, politiske, kulturelle og psykologiske grunnene for utestengingen av funksjonshemmede – og mot systemisk endring.

Personer med funksjonsnedsettelse kan også forstås som en minoritet som blir diskriminert, og som har rettigheter som må beskyttes. Det er særlig innen en amerikansk kontekst en slik *minoritetsmodell* har utviklet seg. Her har en knyttet an til den afroamerikanske borgerrettsbevegelsen

fra 60-tallet og pekt på likhetstrekk mellom marginalisering på grunn av etnisitet og funksjonsevne. Forskere innen denne retningen har utviklet begrepet «ableism», som vi i mangel på et norsk uttrykk kaller for «ableisme» i denne boken. Med ableisme/ableistisk menes fordommer mot mennesker med kropper som anses å avvike fra normalen, noe som resulterer i diskriminering (Goodley, 2011, s. 12).

Vendingen mot omgivelsene kan også handle om å utforske kulturen og se på hvordan ulike kulturer og samfunn konstruerer «det normale», og om hvordan funksjonshemming inkorporeres i eller ekskluderes fra forståelser av kroppslig normalitet og normativitet. Innenfor *den kulturelle modellen* har man utforsket litteratur, film og andre kulturelle uttrykk i ulike historiske epoker (Mitchell & Snyder, 2001; Thomson, 1997). Forskere innen denne retningen drar vekslers på feministisk teori, skeiv teori og kritisk kulturteori, og de viser hvordan synet på funksjonshemming gjennomgår alle aspekter ved kulturen, blant annet gjennom metaforbruk og resirkulering av klisjeer om annerledes kropper (Thomson, 1996).

I nordisk kontekst har forskere vært særlig opptatt av det relasjonelle aspektet, der samspillet mellom det enkelte individet og samfunnet står sentralt. *En relasjonell modell* forstår funksjonshemming som noe situasjonsbestemt, heller enn som tilhørende en persons essens (Tøssebro, 2004; Lid, 2020). I den norske velferdsstaten bidrar relasjonelle forståelser til å tydeliggjøre hvordan funksjonshemming, forstått som deltakelsesbegrensning, kan motvirkes.

Variasjoner i funksjonsevne tilhører menneskelivets grunnvilkår og menneskelig mangfold. Funksjonsnedsettelse som gir funksjonshemming er vanskelig å måle, fordi dette er kontekstuellet og avhenger av både personens omgivelser, tilgang til ressurser og individuelle forhold. Basert på landenes rapportering regner en med at omtrent 15 prosent av verdens befolkning lever med en form for funksjonsnedsettelse (World Health Organization [WHO], 2011, s. 29). Dette betyr at de fleste familier er berørt av temaet, enten direkte eller indirekte. Med tanke på religiøst medborgerskap betyr denne statistikken også at alle menigheter har ansatte og medlemmer i alle aldre som har variasjoner i funksjonsevne. Dermed er dette et allment og ikke et marginalet tema som handler om både enkeltpersoner og religiøse, kulturelle og sosiale fellesskap.

Variasjoner i funksjonsevne som utgangspunkt for teologisk refleksjon

Funksjonshemming og variasjoner i funksjonsevne tilhører altså menneskelivets erfaringsmangfold. Dermed er det også av teologisk interesse. Funksjonshemmingsteologi har etter hvert blitt etablert som et fagfelt der en er opptatt av å forsøke å forstå kristen tro og praksis på bakgrunn av historiske og samtidige erfaringer til personer med funksjonsnedsettelse (Swinton, 2016, s. 172). Likevel har dette temaet ofte vært resultat av enkeltforskeres personlige engasjement eller interesse, og det har i liten grad vært gjort til gjenstand for bred teologisk refleksjon og samtale. De senere års teologisk fagkritiske arbeid knyttet til temaene kjønn, seksuell orientering, klasse og kultur har i skandinavisk kontekst i liten grad inkludert funksjonshemming. Samtidig møter vi eksplisitte og implisitte forestillinger om funksjonsevne og funksjonshemming, både i bibelske tekster og i kirkens tradisjon og praksis.

Funksjonshemming og funksjonsnedsettelse er et tema som kommer til uttrykk i ulike tekster i Bibelen. Fordi det i mindre grad har vært arbeidet tekstfortolkende og tradisjonskritisk med disse tekstene og de teologiske tradisjonene, har forestillinger til en viss grad blitt videreført i dagens kontekst, for eksempel i form av ureflekterte ideer om religiøs helbredelse og verdsetting av noen kropper mer enn andre, i forståelser av normativitet og annerledeshet samt i utformingen av kirkerom og i planer og strategier. Disse forestillingene trenger å gjennomtenkes teologisk med utgangspunkt i de nye menneskerettslige og samfunnsmessige perspektivene på funksjonshemming, som vi har skissert over.

Kirkenes Verdensråd (KV) har vært en pådriver for å styrke kirken som et inkluderende fellesskap. Fra det fjerde møtet i KV i 1968 – og i tiden etter – har alle generalforsamlinger i KV hatt hensynet til personer med funksjonsnedsettelse på agendaen. I 1998 ble Ecumenical Disability Advocates Network (EDAN) etablert på generalforsamlingen i Harare, med norske Toril Edøy som et av medlemmene. Den teologiske gjennomtenkingen av temaet ble formulert samlet i dokumentet *A Church of All and for All* i 2003 (KV, 2003). Deretter ble *The Gift of Being* vedtatt på generalforsamlingen til KV i Trondheim i 2016 (KV, 2016). Begge disse

dokumentene er skrevet av EDAN og kan leses som teologiske og ekklesiologiske (det som handler om kirkens lære og praksis) fortolkninger av variasjoner i funksjonsevne som menneskelig villkår.

A Church of All and for All ble vedtatt mindre enn ti år etter FNs standardregler. I 2016 ble så dokumentet *The Gift of Being* vedtatt, mindre enn ti år etter at FN-konvensjonen trådte i kraft. Gjennom disse to dokumentene følger Kirkenes Verdensråd opp FNs arbeid med funksjonshemming som menneskerettslig tema.

A Church of All and for All er uttrykk for en økumenisk (det vil si felleskirkelig) utforskning av temaet funksjonshemming i et menneskerettsperspektiv. Teksten tar et oppgjør med kirkelige barrierer og ekskluderende teologi og kaller kirken til å være et inkluderende fellesskap. Funksjonshemming forstås som alle menneskers grunnvilkår, heller enn som straff, tap eller mangel (KV, 2003, § 1–21). Flere av denne bokens kapitler trekker inn og diskuterer *The Gift of Being*, eller *Tilværelsens gave* som den heter på norsk. Dokumentet, som er oversatt og utgitt på norsk av Norges Kristne Råd, består av fem deler og omhandler temaene «verdsetting av menneskelig mangfold», «skapelse som uttrykk for kjærlighet», «livet som gave», «sårbarhet, grenser og helbredelse» og «kallet til å være en kirke for alle og med alle» (Norges Kristne Råd [NKR], 2017). Også dette dokumentet er, i likhet med CRPD, preget av en verdsetting av variasjoner i funksjonsevne som en del av menneskelig mangfold – og dermed av en viss skepsis til religiøs helbredelse. Teksten løfter frem alle menneskers gudbilledlighet og bruker Paulus sitt bilde av menigheten som Kristi kropp for å fremheve alle medlemmenes betydning. På spørsmålet om helbredelse tar teksten et oppgjør med ableistiske antakelser om at alle som har en funksjonsnedsettelse, ønsker å bli helbredet:

Når vi vitner om mennesker med funksjonsnedsettelse som gaver til Kristi kropp, hvorfor er da helbredelse et tema? Hvordan skal vi forholde oss til det faktum at mange av disse menneskene selv sier at de hverken vil eller trenger å helbredes fra sin funksjonsnedsettelse? (NKR, 2017, § 107)

De internasjonale dokumentene CRPD og *Tilværelsens gave* er uttrykk for at funksjonshemming er et komplekst tema som det er viktig å ha

kunnskap om, innen både teologi, pedagogikk og helse- og velferdsfag. I norsk sammenheng har den lutherske kirken vektlagt troens kognitive sider. Historisk har dette ført til at den som ikke kunne lære seg troens læreinnhold (katekismen) og dermed gjøre rede for innholdet i den kristne tro, ikke kunne bli konfirmert. Frem til 1912 var konfirmasjon obligatorisk i Norge, og den som ikke var konfirmert, kunne ikke gå til nattverd og heller ikke gifte seg eller få arbeid. Både døde og utviklingshemmede var blant dem som ble utestengt fra konfirmasjonen av denne grunn. Bruk av tegnspråk og prester som kunne kommunisere med døde på tegnspråk, ble utover i det 20. århundre avgjørende for at døde kunne få trosopplæring og bli konfirmert (Lid, 2018). Personer med kognitiv funksjonsnedsettelse har opplevd ekskludering fra religiøse fellesskap helt opp til vår tid.

Nettopp på denne bakgrunnen er dokumentene fra Kirkenes Verdensråd så viktige. Det første, *A Church of All and for All* fra 2003, ble aldri oversatt til norsk, og det er ikke brukt i særlig omfang ved de teologiske utdanningene (Lid, 2017). Det nyeste dokumentet, *Tilværelsens gave* (NKR, 2017) bør derfor gjøres bedre kjent, slik at det kan bli brukt både i utdanningene, i forskning og i kirkelig praksis.

Funksjonshemmingsteologi

Som nevnt over har noen teologer trukket veksler på den tverrfaglige funksjonshemmingsforskningen og teoriutviklingen innen feltet for å utvikle en funksjonshemmingsteologi. Arbeidet innen funksjonshemmingsteologi trekker på innsikter fra andre disipliner, som for eksempel samfunnsfag, kjønnsforskning og filosofi. USA var tidlig ute, og Nancy Eieslands bok *The Disabled God* fra 1994 regnes som banebrytende. Denne boken står i en frigjøringsteologisk tradisjon og bidrar til nytenkning, både teoretisk og praktisk. Eiesland kritiserer den langvarige kristne tradisjonen som knytter funksjonshemming til synd ved blant annet å bruke evangeliens helbredelsesfortellinger som bilder på moralsk imperfeksjon eller guddommelig straff. Hun er opptatt av at funksjonshemmedes erfaringer må rommes i teologien. Dette viser hun blant annet ved å peke på Kristi kropp som en kropp som rommer erfaringen av funksjonsnedsettelse.

Hvem er det vi minnes i nattverden, spør hun. Det er den korsfestede og oppstandne Kristus, som hun kaller den «funksjonshemmede Gud» («the disabled God»). Om oppstandelsen sier hun at den slett ikke er en utvisking av levd liv eller perfeksjonering av kropper. Kristi oppstandelse gir håp om at også ukonvensjonelle kropper deltar fullt i *imago Dei*, gudbilledligheten, og at Gud har latt seg berøre av erfaringen med å være en funksjonshemmet kropp (Eiesland, 1994, s. 107).

Deborah Creamer har en litt annen innfallsvinkel. Hun forsøker å ta et oppgjør med en «dem og oss»-tenkning som skiller skarpt mellom «ikke-funksjonshemmede» og «funksjonshemmede» (Creamer, 2009). Denne dikotomien har ifølge Creamer ikke rot i virkeligheten, den er altså empirisk feil. Kategoriene er mer flytende. For eksempel får mange en kronisk sykdom eller funksjonsnedsettelse i løpet av livet. Noen mennesker har dager der form og funksjonsevne er bedre enn andre dager. Dessuten handler det også om grader av funksjonsnedsettelse, for eksempel fra det å trenge briller for å kunne lese til å være blind. Creamers poeng er at det å være kroppslig er en begrensning i seg selv, og at dette er et utgangspunkt alle mennesker har. Hun har derfor utviklet en modell for å forstå funksjonshemming som hun kaller «begrensningsmodellen» («the limits model»). Om denne modellen som teoretisk innramming sier hun:

[Modellen] understreker det faktum at vi alle erfarer begrensninger, at disse begrensningene varierer, og at disse begrensningene blir akseptert, avvist, fremhevet, vanskeliggjort, fornedret og levd på mange forskjellige måter. [Begrensningsmodellen] gir oss muligheten til å tenke på begrensning som en naturlig og god del av det å være menneske, som samtidig er grunnleggende vanskelig og utfordrende. (Creamer, 2009, s. 33, vår oversettelse)

Creamers modell kan bryte opp det fiktive skillet mellom et «oss» og et «dem». Vi er alle begrenset av den kroppen vi er gitt, og som livet kontinuerlig gir oss, og ingen kan projisere «begrensning» til å være noe bare «de funksjonshemmede» har. Gjennom livsløpet erfarer vi alle også endringer i kroppens begrensninger og muligheter.

Det å tenke fellesskap fra et mangfoldsperspektiv er etter hvert blitt utforsket av flere innenfor religionsfaget og teologien. Dette gjelder ikke

minst for fellesskap med personer med kognitiv funksjonsnedsettelse (Young, 2007, 2011; Reynolds, 2008; Reinders, 2008; Hauerwas, 2005; Swinton, 2016; Dahle & Torgauten, 2015). Bioetiske utfordringer knyttet til diagnostisering av potensiell funksjonsnedsettelse på fosterstadiet, såkalt prenatal diagnostisering, er også et tema som er belyst og diskutert teologisk (Swinton & Brock, 2007; Lid, 2012b). Både menneskesyn og forståelser av helse og det gode liv samt den teologiske innrammingen av funksjonsnedsettelse er viktig. En entydig negativ forståelse av funksjonsnedsettelse, hvor for eksempel dette menneskelige vilkåret forstås som en konsekvens av synd, kan gjøre personer med funksjonsnedsettelse mer sårbare i religiøse fellesskap. Derfor er det viktig å synliggjøre at funksjonsevnevariasjoner ikke er til hinder for å leve et liv med god livskvalitet og mulighet for livsutfoldelse (Reinders, 2010; Bickenbach, Felder & Schmitz, 2013; Nussbaum, 2007).

Samtidig er det slik at funksjonsnedsettelse og sykdom kan gjøre den enkelte ekstra sårbar og utsatt. Covid-19, som spredde seg som en global pandemi i 2019 og 2020, synliggjør denne sårbarheten. Personer med funksjonsnedsettelse trenger kanskje helse- og omsorgstjenester for å kunne leve et godt liv, og kan ha smerter og medisinske tilstander som krever behandling også under en pandemi. Det er derfor en oppgave for en ansvarlig velferdsstat både å forsøke å begrense negative konsekvenser av funksjonsnedsettelse og samtidig legge til rette for at det er mulig å leve et godt og meningsfullt liv med funksjonsnedsettelse og kronisk sykdom. Et funksjonshemmingsperspektiv betyr derfor ikke at en ikke er klar over at et liv med funksjonsnedsettelse kan være vanskelig og annerledes, også når det gjelder smerter og behov for omsorg.

For religiøs praksis og teologisk teori kan variasjoner i funksjonsevne og helse være en utfordring innen sjelesorg, med tanke på eksistensielle spørsmål knyttet til livets mening og i forhold til gudsforståelse. I sjelesørgeriske samtaler skal det være rom for det som er vanskelig, og som kjennes ekstra sårbart og smertefullt. Samtidig skal sjelesørgere unngå å representere stigmatiserende holdninger til hva et liv med funksjonsnedsettelse innebærer. Det kalles noen ganger et paradoks at funksjonsnedsettelse ikke er til hinder for å kunne leve et godt liv (Bickenbach et al.,

2013; Hanisch, 2013). I en velferdsstat som den norske bør ikke dette være et paradoks, fordi vi må kunne forvente at tilretteleggingen er god nok til at alle kan leve gode liv. Derfor er det også viktig at sjelesørgere unngår å entydiggjøre de vanskelige aspektene ved dette livsvilkåret. De tidligere nevnte omforente dokumentene fra Kirkenes Verdensråd er, sammen med CRPD, kilder til å forstå og motvirke forhold i samfunnet som gjør livet med funksjonsnedsettelse entydig negativt og vanskelig.

Den nordiske teologiske konteksten

Nordisk teologi har, med få unntak, ikke viet mye oppmerksomhet til temaet variasjoner i funksjonsevne og funksjonshemming. Det som kjennetegner en norsk kontekst innen systematisk teologi, er vekten på skapelsesteologi med viktige bidrag fra Knud E. Løgstrup og Gustav Wingren (Wingren, 2004; Løgstrup, 1995). Skapelsesteologien er en fruktbar innramming for forståelse av funksjonsevnevariasjoner fordi den gir mulighet for å se skapelsen som en mangfoldig helhet og mennesket som en del av denne helheten (Lid, 2012b; NKR, 2017).

Den teologiske refleksjonen har i særlig grad en kritisk brodd mot et kapitalistisk menneskesyn som forstår mennesket som aktivt produserende, ytende og forbrukende gjennom hele livet. Mot dette fremholdes et menneskesyn som ser mennesket primært som mottakende og deltakende i mottakende fellesskap. Teologisk er gudbilledligheten en kilde til å forstå mennesket som skapt, mottakende og i relasjon til Gud. Livet er gitt, i et mangfold, og dette mangfoldet er både en gave og en oppgave for det borgerlige samfunnet (Lid, 2017). I dette ser vi også et grunnlag for kritikk av begrepet «funksjonshemmet» og «funksjonsnedsettelse», fordi det ikke er menneskets evner til å fungere og prestere som definerer mennesket, men de relasjonelle dimensjoner i mennesket som gjør at mennesket alltid, direkte eller indirekte, står i relasjon til andre.

Funksjonshemmingsteologi handler også om menneskesyn. For eksempel er spørsmålet om hvem som skal kunne være prest og inneha lederposisjoner i kirken, relevant. Slik sett er det her også likhetstrekk med temaene kjønn og seksuell orientering. Forestillingen om at prestene skal være «lytefrie», med røtter i Det gamle testamentets renhetsforskrifter,

kan forstås både moralsk og kroppslig, og har fått konsekvenser for hvem som anses som egnet til å virke som prest og religiøs leder.

At Gud også er en sårbar Gud, er i denne sammenhengen mindre artikulert, men desto viktigere å løfte frem. Sårbarhet og variasjoner i funksjonsevne som grunnleggende vilkår for menneskelivet har imidlertid teologiske konsekvenser også når det gjelder gudsbilde, noe Eiesland poengterte nettopp gjennom tittelen på sin bok *The Disabled God* (Eiesland, 1994). Dette pedagogiske og teologiske poenget er blitt verdsatt og brukt av mange for å understreke at en funksjonshemmet Gud er alles Gud (Young, 2016). Et gudsbilde som inkluderer funksjonshemming, oppleves slik som et inkluderende gudsbilde. Gud deler menneskers vilkår (Lid, 2012b, s. 16).

Variasjoner i funksjonsevne, funksjonsnedsettelse og kronisk sykdom forbindes ofte, både teologisk og allment, med lidelse og vansker. Dette er ikke urimelig, siden det for mange er lidelse knyttet til å leve med enten funksjonsnedsettelse eller kronisk sykdom. På denne bakgrunnen har det vært relativt sterke teologiske tradisjoner som har forstått sykdom og funksjonsnedsettelse som konsekvens av syndefallet og derfor ikke i samsvar med Guds plan eller vilje. Dette er et utfordrende tema, fordi det på den ene siden kan oppleves problematisk å hevde at det er Guds vilje at en person skal ha denne type livsvilkår. På den andre siden er det også teologisk problematisk å si til en person at vedkommendes liv ikke er i samsvar med Guds vilje, men en konsekvens av syndefallet. Mange funksjonshemmingsteologer har tatt et oppgjør med denne typen teologiske tradisjoner. En måte å forsøke å komme til rette med dette på er å unngå å sette likhetstegn mellom funksjonsnedsettelse og lidelse. Det er ikke i strid med muligheter for et godt liv å ha funksjonsnedsettelse og kronisk sykdom (Bickenbach et al., 2013; Hanisch, 2013). Vi vet også at forhold i omgivelsene, som diskriminering og mangel på muligheter til å ta utdanning, få jobb, finne bolig og så videre, ofte er medvirkende til at dette livsvilkåret oppleves vanskelig.

Et annet viktig perspektiv handler om å utforske mangfold i skaperverket og blant mennesker som en kilde til innsikt om både Gud og det skapte. Skaperverket er preget av mangfold på alle måter og for alle arter. Ikke to snøfnugg er like, heller ikke to mennesker. Variasjon og

mangfold er derfor en innebygd kvalitet i det skapte. Dette er et godt teologisk grunnlag for å si noe om likeverd og likestilling, og dermed også om religiøst medborgerskap. Skaperverkets gudgitte mangfold gir en teologisk begrunnet verdsetting av variasjoner i funksjonsevne som noe som tilhører menneskelig mangfold. Innenfor tverrfaglig funksjonshemmingsforskning kalles dette for en anerkjennende fortolkning av funksjonsevnevariasjoner («affirmativ model of disability») (Swain & French, 2000; Solvang, 2019). En slik fortolkning innebærer en verdsetting av ulike former for annerledeshet som preger menneskelivet. I stedet for å betrakte visse former for menneskelig mangfold som feil som skal korrigeres, kan vi si at intet menneskelig er teologien fremmed, og at nettopp mangfoldet skal verdsettes. Dette er en fortolkning som knytter an til en skandinavisk skapelses- og sårbarhetsteologi.

Perspektiver fra diakoni

Finnes det et diakonalt perspektiv på funksjonsnedsettelse og funksjonshemming? I den norske kirke er diakoni tradisjonelt forstått som kirkens omsorgstjeneste (Kirkerådet, u.å.). I en slik begrepsforståelse ligger det implisitt en antakelse om at noen gjør en omsorgstjeneste for noen andre. Dermed har diakonien bidratt til å fastholde et skille mellom dem som trenger hjelp, og dem som gir hjelp (Lid, 2018). Men denne tradisjonelle måten å tenke diakoni på er blitt utfordret av internasjonale strømninger innen det diakonale fagfeltet som er orientert mot menneskerettigheter og rettferdighet. Vi ser muligheter for at nye teologiske og politiske dokumenter som *Tilværelsens gave* og CRPD kan være rike kilder til å utvikle en funksjonshemmingsdiakoni som preges av likeverd og medborgerskap. Diakoni i denne nye forståelsen handler om å ha og gi rom for sårbarhet. Funksjonshemmingsperspektivet kan hjelpe oss å forstå at sårbarheten er universell og noe vi alle er berørt av, om enn på ulike måter. En diakoni som gir rom for sårbarhet i fellesskap, kan bidra til å fjerne dikotomier mellom dem som gir og dem som får, og til å tydeliggjøre at alle fellesskap er preget av mottakelse og sjenerøsitet, men også av begrensninger. Noen av bokens kapitler er diakonifaglige bidrag som

utforsker variasjoner i funksjonsevne og funksjonshemming i diakonale kontekster.

Etikk og profesjonell praksis

Forståelser av funksjonshemming er også etisk relevant. Dersom funksjonsnedsettelse forstås som entydig negativt, blir det vanskelig for en person med funksjonsnedsettelse å finne en plass som likeverdig deltaker og medarbeider i et religiøst fellesskap. Det har i lengre tid vært oppmerksomhet på hva slags kunnskap menigheter og religiøse fellesskap må ha for å kunne tilrettelegge godt for mangfold innen kjønn og seksuell orientering. I denne antologien ønsker vi å bidra til å øke kunnskapen om mangfold i funksjonsevne. Slik kunnskap er viktig for å kunne legge til rette for både deltakelse, medvirkning og dermed religiøst medborgerskap.

For noen personer vil likeverdig mulighet for religiøs deltakelse avhenge av individuell tilrettelegging og tjenester. Derfor er det også profesjonsetisk relevant for helse- og velferdsprofesjonene å ha kunnskap om religiøst medborgerskap. Profesjonsetikken omfatter også prester, diakoner, kateketer, kirkemusikere og trosopplærere, som alle er viktige for at religiøs deltakelse skal være mulig for alle som ønsker det. Profesjonell praksis bygger på menneskerettighetene og skal fremme likeverd og likestilling. CRPD er den nyeste av menneskerettighetskonvensjonene og derfor også den som er minst kjent. Samtidig er ikke rettighetene til religiøs deltakelse for personer med funksjonsnedsettelse godt nok ivaretatt i dag. Dette er en utfordring til både teologi og diakoni som er nødvendig å ta på alvor.

Bokens kapitler

Kapitlene i denne boken er delt i tre deler. Første del tar for seg ulike aspekter ved religiøst medborgerskap i en norsk kontekst. I bokens første kapittel drøfter **Dmitry Lukash** hvordan det legges til rette for religiøst medborgerskap for mennesker med utviklingshemming i normative dokumenter fra den norske stat og Den norske kirke. Han påpeker at selv om lovgivningen og også profesjonsutdanningene er blitt stadig mer rettighetsbasert, er retten til religionsutøvelse ofte glemt eller underordnet

«fritidssysler.» Her har Den norske kirke en viktig rolle som korrektiv, fordi den omtaler mennesker med utviklingshemming som handlende subjekter også på det religiøse plan.

Kapittelet som følger, skrevet av **Inger Marie Lid**, presenterer en studie av inkludering og tilrettelegging i Den norske kirkes konfirmasjonsundervisning. Dette er den delen av Den norske kirke sin trosopplæring som flest barn og unge deltar i, og studien undersøker i hvilken grad trosopplæringen er tilrettelagt slik at barn og unge med nedsatt funksjons- evne har likeverdig mulighet for deltakelse. Studien diskuteres i lys av teoretiske perspektiver på sårbarhet, mangfold og medborgerskap.

Det økumeniske dokumentet *Tilværelsens gave* er utgangspunkt for **Anita Gjermestads** profesjonsetiske drøfting av hvordan profesjonelle omsorgsutøvere møter barn, unge og voksne med alvorlig utviklingshemming. Hun presenterer to tenåringsjenter, Nora og Maria, og drøfter deres aktørskap og medborgerskap. I kapittelet viser hun hvordan dokumentet fra Kirkenes Verdensråd kan bidra til å utvikle et profesjonsetisk språk som synliggjør menneskeverdet og aktørskapet til denne gruppen. Hun fremholder at de sentrale verdiene i *Tilværelsens gave* åpner for nye forståelser av menneskesyn og medborgerskap for mennesker med alvorlig utviklingshemming.

Det siste kapittelet i denne delen er en casestudie av Tomaskirken i Andebu, som er en «sansekirke» spesielt tilrettelagt for døve, hørselshemmede og døvblinde. **Leonora Onarheim Bergsjø** analyserer kirkens estetik og peker på betydningen det taktile har i denne kirken. Hun bruker perspektiver fra funksjonshemmingskunst («disability art») for å belyse den taktile estetikken i Tomaskirken.

I del to drøfter kapitlene ulike aspekter ved sårbarhet som menneskelig grunnvilkår. **Kari Jordheims** kapittel gir et diakonifaglig perspektiv på sårbarhet og religiøst medborgerskap. Hun analyserer dokumentene *Tilværelsens gave* og *Liv i mangfoldig fellesskap* fra Det lutherske verdensforbund, og hun drøfter hvordan kirken kan etablere fellesskap hvor bidragene fra mennesker som lever med funksjonsnedsettelse, settes pris på og inkluderes. Det å leve sammen i slike mangfoldige fellesskap forutsetter at man er nødt til å krysse grenser og lære seg å overkomme redsel og usikkerhet i møte med forskjeller og annerledeshet.

Hans Morten Haugen går i sitt kapittel gjennom de endringene som har skjedd i Den norske kirke de seneste årene når det gjelder forståelsen av menneskelig mangfold og inkludering. Han tar utgangspunkt i menneskerettighetene og presenter først en oversikt over viktige FN-dokumenter som har hatt innflytelse på norsk lovgivning og politikk, deriblant CRPD. Han drøfter så hvorvidt denne menneskerettstenknin-gen har kommet til uttrykk i sentrale dokumenter fra Den norske kirke siden 1990-tallet. Resultatet av undersøkelsen er tvetydig. Mens det er tydelig at religiøst medborgerskap vektlegges mer nå enn før, blant annet gjennom oppmerksomhet på inkludering og mangfold, er spørsmålet om dette ennå er blitt synlig i lokale praksiser.

Utviklingen innenfor bioteknologi de senere årene reiser nye etiske problemstillinger. For eksempel kan man nå få detaljert informasjon om fosteret tidlig i svangerskapet gjennom ikke-invasive tester (NIPT). **Gunnar Heiene** drøfter i sitt kapittel hvordan denne utviklingen utfordrer kristen etikk. Han peker på at feministisk etikk kan gi et viktig bidrag til nytenkning. Feministisk etisk teori bryter nemlig med en tradisjonell oppfatning av det fullstendig autonome subjektet og vektlegger «connectivity», altså det at mennesker er forbundet med hverandre.

Det neste kapitlet drøfter hvordan en samtidsroman kan bidra til refleksjon rund temaer som sårbarhet, funksjonsvariasjoner og likeverd. **Nora Simonhjell** løfter frem de sårbare situasjonene som karakterene i Olaug Nilsens kritikerroste roman *Tung tids tale* befinner seg i. En sliten mor forteller om sin kamp for sin autistiske sønn, og begge to er på ulikt vis sårbare. Slik kan en roman vise at sårbarhet er fundamentalt menneskelig, ikke noe som kan knyttes til enkeltmennesker eller grupper. Simonhjell beskriver boken som et laboratorium som gjennom estetiske virkemidler forstørrer og tydeliggjør menneskelige erfaringer og dermed ansporer til etisk refleksjon.

I **Terese Bue Kessels** kapittel som er det siste bidraget i denne delen, blir vi kjent med den sårbare situasjonen til infertile kvinner i Kamerun. Globalt opplever mange kvinner negative holdninger fra samfunnet dersom de ikke kan få barn, og infertilitet kan dermed forstås som en sosial eller kulturell funksjonsnedsettelse. Kessels studie av kvinner som er engasjert i den kristne kvinnebevegelsen «Kvinner for Kristus» viser at

dette diakonale fellesskapet fungerer som en motsats til de patriarkalske ekskluderingspraksisene de ellers møter, både i kirken og i samfunnet generelt. Dette kvinnefellesskapet bidrar til religiøst medborgerskap for kvinner som er svært sårbare, ikke bare på grunn av infertilitet, men også på grunn av andre faktorer som kjønn, fattigdom og lav utdanning.

Den tredje delen av boken er viet teologiske refleksjoner. Som nevnt tidligere i denne innledningen har bibelfortellinger om helbredelse preget den vestlige kulturs forståelser av funksjonshemming, blant annet ved å knytte sammen sykdom og synd på den ene siden og helse og frelse på den andre. **Anna Rebecca Solevåg** viser i sitt kapittel at Det nye testamente gir et mer mangfoldig bilde enn den tradisjonelle teologien skulle tilsi. Hun viser også hvordan perspektiver fra tverrfaglige funksjonshemmingsstudier kan brukes som en ressurs for bibeltolkning.

Knut Alfsvågs kapittel drøfter en teologisk retning som har vært spesielt orientert mot helbredelse fra sykdom, nemlig den helbredelsesforkynnelse som blant annet fins innen den pinsekarismatiske vekkelseren. Alfsvåg viser hvordan denne forkynnelsespraksisen vokste frem fra andre halvdel av 1800-tallet, og han vurderer den i lys av funksjonshemmingsteologi. Han påpeker at menneskesynet innenfor denne tradisjonen har ableistiske trekk – det er det kompetente, sterke og friske mennesket som er ideal.

Hva vil det si å være kirke? Og hvilke livserfaringer skal danne grunnlag for vår forståelse av hva kirken er? Dette er utgangspunktet for **Gyrid Gunnes** sitt kapittel, som drøfter nettopp *ekkesiologi*, læren om kirken. Hun bruker skuespiller Marte Wexelsen Goksøyr sin scenekunst til å utforske hvordan et funksjonshemmingsperspektiv kan bidra til å integrere andre livserfaringer i kirkeforståelsen. Gunnes sitt kapittel er et konstruktivt teologisk bidrag til tenkningen rundt religiøst medborgerskap. Som hun påpeker, handler det ikke bare om å integrere mennesker med nedsatte funksjonsevner i kirken. Vi må også tenke nytt om hvilke livserfaringer og praksiser som regnes som relevante for det «kirkelige».

Bokens siste bidrag tar opp igjen en tematikk som har gått som en rød tråd gjennom mange av kapitlene nemlig den tradisjonelle vestlige vekten på autonomi og rasjonalitet når menneskeverd og normalitet

skal vurderes. **Therese Marie Ignacio Bjørnaas** viser hvordan tenkerne Augustin, Tomas Aquinas og Immanuel Kant har formet den moderne forståelsen av mennesket. Gjennom en nylesning av Thomas Aquinas argumenterer hun for at hans kroppsliggjorte teologi og forståelse av gudbilledligheten (*imago Dei*) kan danne grunnlag for et menneskesyn som utfordrer den rasjonalistiske tradisjonen og heller retter søkelyset mot det relasjonelle aspektet ved menneskets gudsrelasjon.

Referanser

- Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet. (2013). Konvensjon om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne (CRPD).
- Bickenbach, J. (2012). *Ethics, law, and policy*. Los Angeles: SAGE.
- Bickenbach, J., Felder, F. & Schmitz, B. (2013). *Disability and the good human life*. New York: Cambridge University Press.
- Creamer, D. B. (2009). *Disability and Christian theology. Embodied limits and constructive possibilities*. Oxford: Oxford University Press.
- Dahle, S. & Torgauten, T. I. (2015). *Helt med! I samme fellesskap uavhengig av funksjonsevne*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Eiesland, N. L. (1994). *The disabled God. Toward a liberatory theology of disability*. Nashville, TN: Abingdon Press.
- Eiesland, N. L. & Don, E. S. (Red.) (1998). *Human disability and the service of God: Reassessing religious practice* (s. 105–122). Nashville: Abingdon Press.
- Hanisch, H. (2013). Recognizing disability. I J. Bickenbach, F. Felder & B. Schmitz (Red.), *Disability and the good human life*. New York: Cambridge University Press.
- Hauerwas, S. (2005). Chapter 1. Timeful friends. *Journal of Religion, Disability and Health*, 8(3), 11–25.
- Isin, E. F. & Nielsen, G. M. (2008). *Acts of citizenship*. London, England: ZED Books.
- Justis- og beredskapsdepartementet (2014). Lov om styrking av menneskerettighetens stilling i norsk rett.
- Kirkenes Verdensråd (KV). (2003). *A church of all and for all: An interim statement*. Geneva: World Council of Churches.
- Kirkenes Verdensråd (KV). (2016). *The gift of being: Called to be a church of all and for all*. Bossey Ecumenical Institute.
- Kirkerådet. (u.å.). Plan for diakoni. Hentet 25.02.20 fra https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-kirken/slik-styres-kirken/planer-visjonsdokument-og-strategier/plan_diakoni_2010_bokmaal2.pdf

- Lid, I. M. (2012a). Disability as a human condition discussed in a theological perspective. *Diaconia*, 3, 158–171.
- Lid, I. M. (2012b). *Likeverdig tilgjengelighet? En drøfting av menneskesyn og funksjonshemming med vekt på etiske problemstillinger knyttet til universell utforming, mangfold og deltakelse* (nr. 43). Oslo: Unipub.
- Lid, I. M. (2014). Universal design and disability: An interdisciplinary perspective. *Disability and Rehabilitation*, 36(16), 1344–1349.
- Lid, I. M. (2017). Challenges from the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Equal access to theology and church practice in the Church of Norway. *Journal of Religion, Disability & Health*.
- Lid, I. M. (2018). *Diakoni og velferdsstat: Utvikling av en diakonal praksis i samspill med myndigheter, sivilsamfunn og borgere*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Lid, I. M. (2020). *Universell utforming og samfunnsdeltakelse*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Løgstrup, K. E. (1995). *Ophav og omgivelse: betragtninger over historie og natur*. København: Gyldendal.
- Mitchell, D. T. & Snyder, S. L. (2001). *Narrative prosthesis. Disability and the dependencies of discourse*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Norges Kristne Råd [NKR]. (2017). *Tilværelsens gave. Kalt til å være kirke av alle og for alle*. Norges Kristne Råds skriftserie, nr. 20. Oslo: Norges Kristne Råd.
- Nussbaum, M. C. (2007). *Frontiers of justice: Disability, nationality, species membership*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Reinders, H. S. (2008). *Receiving the gift of friendship: Profound disability, theological anthropology and ethics*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Reynolds, T. E. (2008). *Vulnerable communion. A theology of disability and hospitality*. Grand Rapids: Brazos Press.
- Shakespeare, T. (2014). *Disability rights and wrongs revisited* (2. utg.). London: Routledge.
- Solevåg, A. R. (2018). *Negotiating the disabled body: Representations of disability in early Christian texts*. Atlanta, GA: SBL Press.
- Solvang, P. K. (2019). *(Re)habilitering: Terapi, tilrettelegging, verdsetting* (1. utg. red.). Bergen: Fagbokforlaget.
- Sosial- og helsedepartementet. (2001). *FNs standardregler for like muligheter for mennesker med funksjonshemming*.
- Swain, J. & French, S. (2000). Towards an affirmation model of disability. *Disability & Society*, 15(4), 569–582. <https://doi.org/10.1080/09687590050058189>
- Swinton, J. & Brock, B. (2007). *Theology, disability and the new genetics: Why science needs the church*. London: T&T Clark.
- Swinton, J. (2016). From inclusion to belonging: Why ‘disabled’ bodies are necessary for the faithfulness of the church. I A. Picard & M. Habets (Red.), *Theology and*

- the experience of disability. Interdisciplinary perspectives from voices down under* (s. 171–181). New York: Routledge.
- Thomas, C. (2007). *Sociologies of disability and illness: Contested ideas in disability studies and medical sociology*. Houndmills, England: Palgrave Macmillan.
- Thomson, R. G. (1996). *Freakery. Cultural spectacles of the extraordinary body*. New York: New York University Press.
- Thomson, R. G. (1997). *Extraordinary bodies. Figuring physical disability in American culture and literature*. New York: Columbia University Press.
- Tøssebro, J. (2004). Introduction to the special issue of SJDR: Understanding disability. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 6(1), 3–7.
- Wingren, G. (2004). *Menneske og kristen: en bog om Irenæus og Grundtvig*. Herning: Poul Kristensens Forlag.
- World Health Organisation (WHO). (2011). *World report on disability*. Genève: World Health Organization.
- Yong, A. (2007). *Theology and down syndrome. Reimagining disability in late modernity*. Waco, TX: Baylor University Press.
- Yong, A. (2011). *The Bible, disability, and the Church: A new vision of the people of God*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans Publishing.
- Young, A. (2016). Disability and the renewal of theological education: Beyond ableism. I A. Picard & M. Habets (Red.), *Theology and the experience of disability. Interdisciplinary perspectives from voices down under* (s. 250–263). New York: Routledge.

